

## **ТАРИХИЙ ЖАРАЁНЛАРНИ ИЖТИМОИЙ – ФАЛСАФИЙ БИЛИШНИНГ ИЛМИЙ ТАҲЛИЛИ**

**Турдибоев Бозор Худойбердиевич**

Термиз давлат университети Фалсафа кафедраси катта ўқитувчиси, фалсафа  
фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

### **АННОТАЦИЯ**

*Ушбу мақолада тарихий жараёнларни билишнинг ижтимоий-фалсафий  
моҳияти таҳлил қилинган. Шунингдек, тарихий жараёнларни ижтимоий-  
фалсафий билишнинг ижтимоий воқеликни тушуниши ва дунёқарашларга  
боғлиқлиги қонуниятлари мисоллар асосида ўрганилган.*

**Калит сўзлар:** Тарих, жамият, тарихий жараёнлар таҳлили, дунёқараш,  
ижтимоий воқелик.

### **АННОТАЦИЯ**

*В данной статье анализируется социально-философская природа  
познания исторических процессов. Также на примерах исследуется закон  
зависимости социально-философских знаний об исторических процессах от  
понимания социальной действительности и мировоззрений.*

**Ключевые слова:** история, общество, анализ исторических процессов,  
мировоззрение, социальная реальность.

### **КИРИШ**

Инсоннинг биологик эҳтиёжлари ҳам жамият доирасида ижтимоийлашган  
кўринишда қондирилади. Хайвон тайёр органик нарсаларни ўзлаштиради,  
чунки унда ўсимлик ёки бошқа хайвонларни истеъмол қилишнинг табиий  
имкониятлари мавжуд. Инсонда эса ушбу табиий имкониятлар, жумладан,  
йирик қатламлари тирноқлар ёки ўткир қозик тишларнинг йўқлиги борлиқни  
ўзгартириб ўзлаштиришга олиб келган. Маданий ўсимликлар ёки уй  
хайвонларининг келиб чиқиши ушбу ўзгартирувчилик фаолиятининг  
натижаларидир. Ушбу ҳолат ўзига хос жараёндир, яъни онгли, мақсадга  
мувофиқли ҳаракатдир. Эҳтиёж ниманингдир етишмовчилигидир.<sup>1</sup> Манфаат эса  
унинг негизида юзага келган инсоннинг воқеликда ўз ўрнини топа билишидир.  
«Манфаат, - деб ёзади Ф.Абдурахмонов, - сиёсий, ижтимоий, иқтисодий,  
маданий («маънавий» демокчи - Т.Б.) жараёнлар билан белгиланадиган ва  
жамият ривожланиши учун ички заруриятни ифодаловчи зарурий ижтимоий

<sup>1</sup> Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 – том. – М.: «Рус тили» нашриёти, 1981. – Б.459.

ходисадир».<sup>2</sup> Худди шу ҳолатлар англашни, яъни онгни тақозо қилади ва унинг юзага келишининг мотиви бўлиб хизмат қилади. Онг эса инсонгагина хос, тил билан алоқадор, воқеликни умумлаштириш ва ахборотни инъикос асосида муайян мақсадни белгилаш, амалий ҳаракатни олдиндан, хомаки фикр қила олиш ва унинг оқибатини тахмин этишга имкон берадиган, инсон фаолиятини тартибли, мақсадли қиладиган, индивиднинг ўз-ўзини назорат қилиб туришига имконият яратадиган юксак даражада ташкил топган материя – инсон миясининг олий функциясидир.<sup>3</sup> Онг инсон руҳиятининг марказий қисми бўлиб, у айна вақтда ижтимоий муносабатлар маҳсулидир. Бу ҳақда А.В.Петровский ва М.Г.Ярошевскийлар шундай ёзишади: «Онг психиканинг олий, уни яхлит бир ҳолга келтирувчи шакли бўлиб, кишининг меҳнат фаолиятида, бошқалар билан (тил ёрдамида) доимий мулоқот қилиш жараёнида шаклланишининг ижтимоий–тарихий шарт-шароитлари ҳисобланади»<sup>4</sup>. Демак, онг инсоннинг мулоқот қилиш жараёнида борлиқ – воқеликни англаши экан, билиш эса унинг ижодий характери, жараёни, ҳаракатини ва хусусиятини ифодалайди. «Билиш, - дейилади, «Фалсафа: Қомусий луғат»да, - оламнинг инсон онгида инъикос этиши жараёни».<sup>5</sup> Аммо кишининг тарихий жараёнлар тизимида ижтимоий–тарихий яхлитлик ва унга боғлиқ жараёнларни билиш нуқтаси ва воқеликни тушунишдан бошланади. Л.В.Костин фикрича, «...тушуниш субъект томонидан баҳоловчи фаолиятида объектнинг маъно-мазмунини англашни ёритишга йўналтирилган объект – субъект муносабатлари сифатида қараладиган билишга хос муолажаси ҳисобланади. Ушбу муолажанинг мақсади тушуниб олинadиган объектнинг маъносини унинг объектив хосса ва сифатларининг тушунувчининг эҳтиёжлари, кутилаётган натижа билан ўзаро нисбатлаш ёрдамида очиш, ёритиб кенгайтиришдир».<sup>6</sup> Фалсафа бўйича қомусий луғатда тушуниш объектив оламдаги нарса ва ҳодисалар ҳақидаги тасаввур, тушунча, ҳукмлар ҳосил қилиш ва уларни онгдаги мавжуд билимлар билан боғлашдан иборат ақлий жараён, деб тавсифланади. Тушуниш иккита ўзаро уйғунлашган таркиб орқали тавсифланади. Луғатда олдиндан механик равишда ўзлаштирилган, ҳатто

<sup>2</sup> Абдурахмонов Ф. Проблемы национальных интересов в условиях независимости Республики Узбекистана. (социально - философский анализ) Автореф. дисс. ...докт. филос. наук. – Т.: 1995. – С.13.

<sup>3</sup> Каримов И. Фалсафада онг муаммоси. // Фалсафадан ваъз матнлари. – Т.: ТДТУ нашриёти, 1995. – Б.203.

<sup>4</sup> Петровский А.В., Ярошевский М.Г. Онг ҳақида тушунча. // Умумий психология. – Т.: «Ўқитувчи», 1992. – Б.28.

<sup>5</sup> Фалсафа: Қомусий луғат. – Т.: «Шарк», 2004. – Б.55.

<sup>6</sup> Костин Л.В. Понимание и объяснение: сравнительный анализ. Автореф. ...канд. филос. наук. – Свердловск, 1990. – 18с.

маъноси англашилмаган маълумотлар, сабабий боғлиқликлар тушуниш туфайли мантиқан муайян тартибга, бир хил мантиқий тизимга келтирилиши мумкин, дейилади.<sup>7</sup> Бунда инсон онгида ҳосил бўлган билимлар унинг моҳиятига боғланади ва воқелик шу моҳиятдан келиб чиқиб ўзлаштирилади ва изоҳланади. С.И.Тягунов фикрича, «...тушуниш гуманитар билиш муаммоларидан муҳим фалсафий дунёқараш ва методологик муаммога айландики, унинг ҳал қилиниши кишиларнинг реал амалий ва маънавий ҳаётларини унинг ижтимоий - маданий ва тарихий ўзига хослигида билиш диалектикаси тўғрисидаги бизнинг тасаввурларимизни аниқлаштиришга имкон беради».<sup>8</sup>

### **МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР**

Ижтимоий-фалсафий билиш жамиятнинг умумий томон ва алоқадорликларини билиш экан, унда ижтимоий воқелик, жумладан, унинг яхлитлиги ва жараёнларини идеалистик тушуниш, географик тушуниш, биологик тушуниш, психологик тушуниш, технологик тушуниш, тарихни диалектик - материалистик тушуниш ва бошқа шу каби турлари фарқланади.<sup>9</sup> «Ижтимоий фикрлар ривожига деб ёзади Қ.Назаров, - тарихий тараққиётни турли хил тушунишларга дуч келасиз: диалектик, метафизик, материалистик, идеалистик. Ривожланишни муайян цивилизацияларнинг ўрни алмашувидан иборат деб талқин қилиш тарихни формацияларнинг алмашинуви тарзида тушунишдан фарқ қилади. Худди шунингдек, ўтмишни социологик, политологик, культурологик тушунишлар ҳам бор. Буларнинг бири тарихни кишиларнинг узлуксиз ижтимоий фаолияти, деб тушунишга асосланса, бошқалари эса уни сиёсий тизимлар, давлатларнинг алмашинуви, ёки моддий ва маънавий бойликларни яратиш жараёни тарзида тавсифлашга таянади. Тарихни бундай ранг-баранг тушуниш усулларини бир-бирига асло қарама-қарши қўйиш керак эмас. Улар инсоният жамиятининг ривожига турлича ёндашувни, серқирра тарихнинг турли қирраларини хилм-хил томонидан ўрганишни ифодалайди. Бу хилма-хиллик, аслида, бир бутун билиш жараёнининг яхлит тарихий ривожланишига турли - туман йўл ва усуллар

<sup>7</sup> Фалсафа: комусий луғат. – Т.: «Шарқ», 2004. – Б.405.

<sup>8</sup> Тягунов С.И. Понимание в структуре познавательной деятельности. Автореф. дисс. ...канд. филос. наук. – Ленинград.: 1990. – С.16.

<sup>9</sup> Каранг: Крапивенский С.Э. Социальная философия: Учебник для студентов вузов. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1998. – С.12-30.

билан тарихий реалликни тўғри акс эттирадиган хулосалар чиқаришга интилишини ифодалайди».<sup>10</sup>

Ижтимоий воқелик–борлиқ, жумладан, унинг яхлитлиги ва жараёнларини тушуниш учта асосий туркумга бўлинади: ижтимоий воқелик, жумладан, ижтимоий-тарихий яхлитлик ва жараёнларни идеалистик тушуниш, ижтимоий воқелик, жумладан, ижтимоий - тарихий яхлитлик ва жараёнларни материалистик тушуниш ва ижтимоий воқелик, жумладан, ижтимоий-тарихий яхлитлик ва жараёнларни диалектик - маданий тушуниш.

Ижтимоий воқелик, жумладан, ижтимоий-тарихий яхлитлик ва жараёнларни идеалистик тушуниш объектив идеалистик ва субъектив идеалистик тушунишларга бўлинади. Воқеликни объектив идеалистик тушунишга мувофиқ, борлиқнинг асосини «дунёвий рух» ташкил этади. Бу тушунишнинг асосчиси сифатида Платон эътироф этилади. Бу тушунишнинг кейинги йирик вакили Г.Гегелдир. У «умумжаҳон тарихи умуман рухнинг вақтда намоён бўлишидир, шунга ўхшаш ғоя сифатида, табиат сифатида маконда намоён бўлади»<sup>11</sup>, дейди. Аммо у борлиқ, жумладан, ижтимоий воқеликни объектив идеалистик тушуниш доирасида диалектиканинг асосий ва муҳим қонунлари кашф этилди. Ҳозирги кунда ижтимоий воқеликни объектив идеалистик тушуниш неотомизм, неопротестантизм, неокантчилик, неогегелчилик йўналишларида мавжуд бўлиб келмоқда.

Воқеликни субъектив идеалистик тушунишга мувофиқ, борлиқнинг асосини инсоннинг онги ташкил этади. Бу тушунишнинг асосчиси сифатида инглиз епископи Ж.Беркли эътироф этилади. Ижтимоий воқеликни субъектив идеалистик тушунишлар неопозитивистик, прагматистик, экзистенциалистик, психологик йўналишлардан иборат.

Ижтимоий воқеликни материалистик тушуниш биологик, технологик, географик ёндашишлар ва жамиятни диалектик - материалистик тушуниш (яъни тарихни материалистик тушуниш)лардан иборат.

Тушуниш Л.В. Понамарь сўзи билан айтганда, «...объект, ҳодиса, вазиятларнинг объектив мавжуд тавсифининг ёритилиши сифатида билувчилик фаолиятига таянади. Айни вақтда тушунишнинг ўзи билишнинг зарурий шarti ва объектив маданий-тарихий замани бўлиб чиқади.»<sup>12</sup>

<sup>10</sup> Назаров К. Қадриятлар фалсафаси (аксиология). – Т.: Файласуфлар миллий жамияти нашриёти, 2004. – Б.152.

<sup>11</sup> Гегель Г. В.Соч.Т.8. –С.69. //Губман Б.Л. Смысл истории: Очерки современных западных концепций. – М.: «Наука», 1991. – С.23.

<sup>12</sup> Понамарь Л.В. Понимание как творческий процесс. Автореф. дисс. ...канд. филос. наук. – Киев: 1991.– С.6.

Жамиятнинг бир бутунлиги, яъни ижтимоий - тарихий яхлитлик ва ундаги жараёнларни билиш муайян тушунишларга боғлиқ экан, бу бевосита дунёқараш масаласидир. «Дунёқараш, - дейилади «Фалсафа: Қомусий луғат»да, - ... олам ва одам ҳақидаги бир бутун қарашлар, ғоялар тизимидир».<sup>13</sup> Аммо бу бир бутун қарашлар табиий–илмий қарашларнинг умумлашмалари, гуманитар фанларнинг умумлашмалари, жумладан, сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, эстетик, иқтисодий қарашлар тизимида фалсафий қарашлар ўз объектининг умумийлиги туфайли марказий ўринни эгаллайди. Демак, фалсафанинг бош масаласи – инсон, жумладан, унинг атрибутив компоненти – онгнинг борлиққа муносабатининг ечилишига қараб, фалсафий дунёқараш турли шаклларда – йўналишларда шаклланади ва қабул қилинади. Фалсафий дунёқарашнинг материалистик ёки идеалистик характерлари эса дунёқарашнинг бошқа таркибий қисмларига, жумладан, афсонавий дунёқарашга ҳам фаол таъсир қилади.<sup>14</sup> Жумладан, собиқ шўролар даврида сиёсий ва тарихий қарашлар тарихни материалистик тушуниш асосида келиб чиққан «фан» – тарихий материализмдан озиқланар эди. Чунки «дунёқараш умумий алоқадорлик принципи ва унинг тараққиёт принципи билан бирлигини тўғридан-тўғри тақозо этади».<sup>15</sup> Ҳақиқатдан ҳам, дунёнинг бир бутунлигидан дунёқарашнинг бир бутунлиги келиб чиқади. Дунёнинг бир бутунлиги масаласи эса фалсафий дунёқарашнинг мавзуларидан ҳисобланади. Кишилиқ тарихида тушунишлар ва унга боғлиқ ҳолда дунёқарашлар типлари ва турлари шаклланган бўлиб, улар ижтимоий ҳодисалар, жумладан, ижтимоий-тарихий яхлитлик ва жараёнларни билишнинг ғоявий манбаи вазифасини ўтаган.

Ҳар бир балоғатга етган, ақли расо инсон муайян дунёқарашга эга. Бу дунёқараш ижтимоий муносабатлар силсиласида шаклланади. «Дунёқараш, - дейилади, фалсафа фани дарсликларидан бирида, - бу аввало, инсон ўзини ва дунёни зарурий равишда англаши, тушуниши, билиши ва баҳолаши натижасида юзага келган хулосалари, билимлари асосида шаклланган умумлашмалар тизимидир.»<sup>16</sup> Худди шу ўринда «дунёқарашнинг таркибига борлиқнинг оддий ҳиссиёт ва ақлдан ҳосил бўлган сезги, идрок ва тасаввурлардан тортиб, назарий тафаккурда мантиқий жиҳатдан қайта ишланиб ҳосил бўлган мифологик, афсонавий, фалсафий, сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, эстетик, бадиий ва илмий

<sup>13</sup> Фалсафа: Қомусий луғат. – Т.: «Шарқ», 2004. – Б.115.

<sup>14</sup> Овчинников В.С. Мировоззрение как явление духовной жизни общества. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1978. -100 с.

<sup>15</sup> Колчигин С.Ю. Философские основания целостного мировоззрения. Автореф. дисс. ....докт. филос. наук. – Алма – Ата: 1993. – С.22.

<sup>16</sup> Фалсафа: Ўқув қўлланма. / Э.Ю.Юсуповнинг умумий таҳрири остида. – Т.: «Шарқ», 1999. – Б.8.



билимлар, нуқтаи назарлар, ишонч ва эътиқодларнинг барчаси киради»<sup>17</sup>, дейилади. Яна, шунингдек, ушбу дарсликнинг бошқа бир жойида ибодат қилиш афсонавий дунёқарашнинг учинчи элементи сифатида берилган. Ахир ибодат афсонавий-амалий ҳаракат-ку?! Унда моддий неъматларни ишлаб чиқаришдан иборат кишиларнинг амалий ҳаракатларини иқтисодий дунёқарашга киритса бўлар экан-да?!

Дунёқараш инсоннинг борлиқни бир бутун англашининг, билишининг натижасидир. Унинг доирасига сезги ҳам, амалий ҳаракатлар ҳам кирмайди. Аксинча, дунёқараш амалий ҳаракатларнинг маънавий асоси бўлиб хизмат қилади, аммо у амалий ҳаракат эмас. Дунёқараш, қисқача қилиб айтганда, дунё ва унинг томонлари қисмлари тўғрисидаги қарашлардир. Дунёқараш «дунё» ва «қараш» сўзларининг бирикмасидан иборат бўлиб, «қараш» жонли мушоҳада эмас, балки абстракт тафаккур натижасидир. Шунинг учун унинг таркибига ҳиссий билиш ва унинг шакллари ҳам киритиш номақбулдир. Дарсликларда бундай фикрларнинг берилиши ўқувчиларни тўғри фикрлашдан чалкаштиради. Чунки илмий адабиётларда қараш кўз ташлаш маъносида, тикилиб ёки ҳўмрайиб қараш маъносида эмас, балки «факт ва ҳодисаларни тушуниш тизими, нуқтаи назар, концепция»<sup>18</sup> маъносида ишлатилади. Дунёқараш дунёни англаш (онг)нинг умумлашмасидир, хусусий дунёқарашлар – физик дунёқараш, юридик дунёқараш ва бошқа тармоқ қарашлар умумийликдан фарқ қиладиган дунё манзарасининг кўринишидир.

Онг социологик аспектда кундалик ва назарий онг даражаларидан иборат. Кундалик онг тор маънода ишлатиладиган ижтимоий психология (руҳият) ва эмпирик онг даражаларидан иборат. Дунёқараш шахснинг кундалик (эмпирик) онгининг иккинчи даражаси – назарий онгнинг умумий ҳолатини, ҳосиласини ўз ичига олади. У шахснинг ижтимоий муносабатлар тизимида ўзаро таъсир ва «ишлов беришлар» туфайли шаклланади. Шунинг учун дунёқараш маънавий - маданий ҳодисадир ва тарихийдир. Тадқиқотчи С.Ю.Колчигин таъкидлаганидек, дунёқарашнинг негизида дунёнинг умумий алоқадорликлари ётади.<sup>19</sup> Дунёқарашнинг тарихий ҳодисалигига қараб қадимги дунё одамлари дунёқарашлари, ўрта асрлар одамлари дунёқарашлари, янги ва энг янги даврлар одамлари дунёқарашлари – аждодлар ва авлодлар дунёқарашлари фарқланади. Дунёқарашнинг қайси тушуниш нуқтаи назаридан ҳал қилинишига қараб,

<sup>17</sup> Ўша ерда. – Б.9.

<sup>18</sup> Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 – том. – М.: «Рус тили» нашриёти, 1981. – Б.554.

<sup>19</sup> Колчигин С.Ю. Философские основания целостного – мировоззрения. Автореф. дисс. ....докт. филос. наук. – Алма – Ата: 1993. – С.22.

жамиятнинг яхлит манзараси ҳосил қилинган. Дунёқарашда нуқтаи назар ибтидо фалсафанинг бош масаласининг ҳал қилинишига боғлиқдир. Фалсафанинг бош масаласи айнаи вақтда дунёқарашнинг бош масаласи ҳамдир.<sup>20</sup>

Дунёқарашлар даврий оммавийлашганлигига, шаклланиши ва ривожланишига кўра афсонавий – мифологик, диний ва фалсафий дунёқарашлар босқичларидан иборат. Аммо уларнинг ҳам негизида воқеликни тушунишлар ётади. Афсонавий – мифологик дунёқараш қадимги даврда оммавий ҳолатда мавжуд бўлган дунёқарашнинг илк босқичидир. Қадимги даврда содда, стихияли диалектик дунёқараш ҳам шаклланди, аммо у оммавийлик даражасига чиққан эмас. Афсонавий – мифологик дунёқараш бевосита политеистик афсонавий эътиқодлар негизида шаклланган бўлиб, воқелик, жумладан, табиат кучлари кўплаб худолар образлари орқали илоҳийлаштирилиб ва жонлантириб акс эттирилган. Афсонавий – мифологик дунёқараш халқ оғзаки ижоди турлари – эртақлар, нақллар, ривоятлар, афсоналар, достонларда ўз аксини топган. Афсонавий–мифологик дунёқараш наъмуналарига қадимги ҳинд халқининг «Маҳобхарата», «Рамаяна» достонларини, Гомер ёзиб қолдирган «Одиссея» ва «Илиада» Ҳ. Олимжон ёзиб олган «Семурғ» достонларини мисол қилиб келтиришимиз мумкин. Қадимги ёзма ёдгорликлардан бири – «Овесто»да ҳам Марказий Осиё халқларининг афсонавий мифологик қарашлари акс этган. Унда зардуштийликнинг жамият тарихи тўғрисидаги тасаввурлари биринчи одам Имаадан бошланади. Одамлар ундан тарқалган. У даврда одамлар ўлим нималигини билмаган. Худо Ахура Мазда абадий баҳорни яратган, унда одамлар бахтли ва фаровон яшаган. Лекин бир пайтга келиб одамлар гуноҳли иш қилиб қўйганлар. Яъни таъқиқланган мол гўштини еб қўйганлар. Шунда Ахра-манью (Ахриман) худосининг қаҳри келиб, одамларга қор ва совуқни юборган. Имаа одамлар ва молларни совуқдан сақлаб қолиш учун уй қуриб, унга барча тирик мавжудотлардан бир жуфтдан жойлаштирган. Бу Таврот ва Қуръондаги қиёмат қоим ҳақидаги афсонага ўхшаб кетади. Шундай қилиб, кишилар ҳаётида биринчи давр – олтин давр тугаб, иккинчи давр – яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги кураш даври бошланади. Учинчи давр инсоннинг келажаги давридир. Бунда қадимги одамларнинг бахт-саодат ҳақидаги орзулари ўз ифодасини топади. Яхшилик ва ёмонлик

<sup>20</sup> Қаранг: Овчинников В.С. Мировоззрение как явление духовной жизни общества. – Л.: «Изд-во ЛГУ», 1978. – 100 с.

ўртасидаги курашда худо Ахура Мазда ғолиб чиқиб, бахтли ҳаёт салтанати вужудга келади, ўлганлар тирилади, гуноҳкорлар жазоланади.<sup>21</sup>

## **ХУЛОСА**

Умуман олганда, афсонавий–мифологик дунёқараш кишилиқ жамиятининг илк давридан бошлаб шаклланган бўлиб, ҳар қандай билишда ҳам, жамиятни бир бутун тасаввур қилишда ҳам, жамият ичидаги муносабатларни тартибга солишда ҳам ундан ғоявий манба сифатида фойдаланилган.

## **REFERENCES**

1. Абдурахмонов Ф. Проблемы национальных интересов в условиях независимости Республики Узбекистана. (социально - философский анализ) Автореф. дисс. ...докт. филос. наук. – Т.: 1995.
2. Крапивенский С.Э. Социальная философия учебник. – М.: Гуманит. Изд.центр ВЛАДОС, 1998. – С. 41.
3. Назаров Қ. Қадриятлар фалсафаси (аксиология). – Т.: Файласуфлар миллий жамияти нашриёти, 2004. – Б.152.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2-том. – М.: «Рус тили» нашриёти, 1981. – Б.598.
5. Тягунов С.И. Понимание в структуре познавательной деятельности. Автореф.дисс. ...канд.филос.наук. – Ленинград, 1990. – С.16.
6. Kholmuminov, J. M. (2022). THE POSITION OF TASAVVUF AND IRFAN IN MAVERUNNAHR AND KHORASAN: IBN AL-ARABI AND ABDURAHMAN JAMI (A COMPARATIVE ANALYSIS). *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(9), 76-92.
7. Холмуминов, Д. М. (2021). ТАСАВВУФНИ ШАКЛЛАНТИРГАН МАНБАЛАР МУАММОСИ ҚИЁСИЙ ТАСАВВУФШУНОСЛИК ТАҲЛИЛИДА. *Исследование Ренессанса Центральной Азии*, 2(2).
8. Холмўминов, Ж. М. (2021). МОВАРОУННАХР ФАЛСАФИЙ-ИРФОНИЙ МАКТАБЛАРИ ВА ИБН АЛ-АРАБИЙ ТАЪЛИМОТИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(10), 803-811.
9. Холмуминов, Д. (2021). ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ СУФИЗМА–ОДНА ИЗ ОСНОВ РАЗВИТИЯ ОБЩЕСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ. *Academic research in educational sciences*, 2(11), 1145-1150.

<sup>21</sup> Искандаров Б. Ўрта Осиёда фалсафий ва ижтимоий–сиёсий фикрнинг шаклланиши ва ривожланиши тарихидан лавҳалар. – Т.: «Ўзбекистон», 1993. – Б.8.